

תרבות כנס
ד"ר אילון שוורץ, חנה פנחסי
ועמיתי שחרית

פרולוג:

שכונת הדר שבמורדות הכרמל החיפאי היא מיניאטורה צבעונית של החברה הישראלית של היום. בשלושה קילומטר מרובע חיים 40,000 תושבים: חסידות ויז'ניץ תוססת, קהילה ערבית משכילה, לצידם חיים גם עולים ותיקים וחדשים מחבר המדינות בשכונה שערך הנדל"ן שלה עולה ועולה. מעטים המקומות בישראל שמכילים קצוות כאלה בשטח קטן כל כך: נצרת נפרדת מנצרת עלית, גבעתיים מבני-ברק ומודיעין מרמלה-לוד. יש בישראל ערים ערביות, בדואיות או חרדיות, וקיבוצים ומושבים והם כיקומים מקבילים ונפרדים על-פניה של הארץ. לעיתים נוצר, בגבולות בין אלה לאלה מגע וקשר אבל נראה שרובה של החברה הישראלית חיה בתוך עצמה, במנותק מאחרים.

לחיות בנפרד, בעיוורון מבחירה זו כמובן, אשליה. לכן הדר חשובה כל כך. היא מזכירה לנו שלא נוכל להתעלם מכך שאנחנו, אחרי הכל, חולקים את אותה פיסת אדמה קטנה. שלטי חנויות בשפות רבות, עברית בהמון מבטאים, וכל הנשים והאנשים בכל הצבעים ברחובות מזכירים את מה שכבר ידענו: ישראל היא חברה רב-תרבותית. הדר מזכירה לנו שעתידיה של ישראל קשור לא מעט ביכולת שלנו לחלוק את החיים כאן ביחד. לכן, חשוב להבין איך "זה עובד" בהדר. יתכן שיש שם, בהדר, מפתח לחיים משותפים בכל רחבי הארץ.

אבל מה בדיוק "עובד בהדר"? איך עושים את זה נכון? השלטים באודסה הקטנה של הדר מאפשרים לקהילת דוברי רוסית לשגשג. האם המחיר הוא ויתור על שפה משותפת? יהודים וערבים הולכים לבתי ספר נפרדים המעמיקים בתלמידיהם את זהותם הדתית, האתנית והלאומית. האם זהות זו מצמצמת את פיתוחה של זהות אזרחית שתאחד בין הקהילות הנפרדות? והקהילה החרדית שומרת את השבת ברחובותיה הסגורים ויוצרת לעצמה אוטונומיה, אבל כל סטייה מהסטאטוס-קוו מעוררת חרדות מכפיה דתית. כך נראית מציאות של "חיה ותן לחיות": זה לצד זה אבל מאד לחוד.

ואף-על-פי-כן, מתחת לפני השטח של היקומים המקבילים הללו אפשר לחוש שמהו מתרחש. הקהילות הנפרדות חולקות את אותו מקום ולכן לא יכולות להפרד לחלוטין. אנשים נפגשים, תרבויות מתערבלות זו אל זו, שיחה זהירה צומחת. מה תפקיד המדינה בשיחה הזו, ולאן עליה להוביל? עד כמה יש להעצים קולות יחודיים, ועד כמה לעודד מפגש בין הקהילות? איך נהפוך את העושר התרבותי מבעיה שיש לטפל בה להזדמנות פז?

רב-תרבויות – עובדה

איננו מרבים לחשוב על החברה הישראלית במונחים של חברה רב-תרבותית של ממש. אמנם, 20% מאזרחי המדינה הם ערבים, אך הרוב המכריע הוא יהודי, ולכן לרוב אנחנו חושבים על ישראל כמדינת לאום, עם מיעוט לאומי בתוכה. זהות לאומית אכן מהווה זהות מרכזית מאד בישראל - גם של היהודים וגם של הערבים - אך לעתים היא מסתירה יותר ממה שהיא חושפת. חרדים, לדוגמה, הם מעל 10% מהישראלים היום, ועבור רובם היהדות איננה לאום. גם הציבור החרדי מורכב ומפוצל - בין מזרחים לאשכנזים, ליטאים וחסידים מחצרות שונות. גם ערביי ישראל רחוקים מלהיות גוש אחד. ההיסטוריה, הסוציולוגיה, התרבות והפוליטיקה של בדואי הנגב שונות מאלו של הפלשתינאים בגליל. נוצרים ומוסלמים, דרוזים וצ'רקסים. דתות שונות, והוויית חיים שונה.

אנו מודעים לרב-גווניות הקיימת בקרב הציבור היהודי – דתיים וחילונים, אשכנזים ומזרחיים, עדות כה רבות וזרמים שונים. יהודי לוב ומרוקאים ותוניסאים ותימנים ועירקים ופרסים וקווקזים ואנגלו-סקסים. ורומנים והונגרים ויקים ופולנים. ודרום אמריקאים. ויהודי קוצ'ין מהודו. וישראל עדיין משנה את פניה: העליה העצומה ארצה מבריה"מ לשעבר, מעל מיליון בני אדם, עם כ-300 אלף עולים שאינם מוכרים כיהודים. בראשון לציון, אשדוד, גדרה ועוד, רוסית היא השפה השנייה השלטת. גם בני הפלשמורה מהעדה האתיופית מצטרפים לכ-100 אלף אתיופים אזרחי המדינה, ונבדלים מהם. עובדים זרים מרחבי העולם, מהווים כמעט חמישה אחוזים מתושבי המדינה. ביום ראשון בבוקר, באיזור התחנה המרכזית הישנה של תל אביב, נוהרים בני הקהילות החדשות אל כנסיות מאולתרות בבגדים לבנים. ילדי בית הספר היסודי ביאליק-רוגוזין הנמצא בשכונה, דוברים 26 שפות שונות, וסרט תיעודי עליהם זכה באוסקר.

הפסיפס מסחרר והוא עובדה. והוא גם מציאות שלרוב נסתרת מעיניה של החברה הישראלית. כשהוא נחשף עולה לא פעם חשש שהוא מאיים לקרוע את המדינה לגזרים.

איומים ממשיים ומדומים

יהודים רבים רואים בערביי ישראל איום ממשי על זהותה היהודית של המדינה. לדעתם, האזרחים הערבים מתנגדים למדינה היהודית וישתמשו בכלים דמוקרטיים על מנת לפרק אותה. חלק ניכר מתחושת האיום נקשרת כמובן, לעימות המתמשך בין ישראל ושכניה הערבים. ערביי ישראל חיים בשתי זהויות, זהות ישראלית וזהות כמיעוט לאומי השייך לעם הנמצא בסכסוך אלים עם הציונות וישראל כבר יותר ממאה שנה. אולם גם ציבורים לא יהודים אחרים, שאינם חלק מהעיונות, נחשבים לאיום על צביונה היהודי של המדינה. כך בעיני חלק מיהודים, הפליטים נחשבים איום על הרוב היהודי. בעיני אחרים העלייה של מאות אלפי לא-יהודיים מרוסיה, או עליית הפלאשמורה מאתיופיה, מסכנות את הצביון היהודי של המדינה הזאת, ללא קשר לסכסוך היהודי-הערבי. האיום על הצביון הלאומי והדתי של המדינה נתפס בעיני יהודים רבים כאיום ברור ומיידי על זהותה של ישראל כמדינת היהודים. הדאגה מהעלמותה של ההומוגניות תרבותיות (שאוכלי מעולם לא היתה כאן) אינה ייחודית לישראל. ההגירה הגואה משנה את פניה של אירופה, וקמות בה מפלגות שמנסות לשמור את הצביון של מדינתם מהשינוי הדרסטי בזהות התרבותית, החברתית והפוליטית.

בצד האיום על צביונה היהודי של המדינה נחשב גם אובדן הצביון הליברלי איום שמייצר כותרות ובעקבותיו חרדות. העולם הדתי – ובראש וראשונה החרדים, נחשבים איום על הצביון הליברלי עבור לא מעט ליברליים: פטור משירות צבאי, מלגות לאברכים, קצבאות ילדים, התנגדות לתוכנית ליבה, תחבורה בשבת, קברים עתיקים... הלקסיקון הייחודי של מדינת ישראל מבטא ערעור מתמשך על יסודותיה של הישראליות. האם ישראל היא דתית או ליברלית? גם בחברה הערבית מאיים האיסלאם האדוק על החילוניות המושרשת של ערביי ישראל. בדיוק כמו השד הדמוגרפי המאיים על הרוב היהודי, השד הדמוגרפי גם מאיים על הרוב הליברלי. מאחורי הסטטוס-קוו הפונקציונלי, מסתתרת מלחמת תרבות שלהבותיה מתלקחות לפתע, ושבות לרחוש. גם הפחד מכוחו העולה של הפונדמנטליזם האסלמי במדינות הערביות סביבנו הוא חלק מאותם פחדים, שנראים כאיום לא רק על ישראל, אלא על העולם הליברלי כולו: מאבק של ציביליזציות על השקפת עולם ויעודו של האדם.

התחושה שהאיום הוא פצצה מתקתקת, מדרבן את חיזוק הצביון היהודי של המדינה על חשבון שיויון זכויות או דוחף קיצוץ בקצבאות ילדים והתערבות מיידית בתוכניות החינוך החרדי מן הצד האחר. הנסיון להציל את המדינה משקף את החלומות של ישראלים שונים. גם את הסיוטים.

עבור "המאיימים", העולם נראה כמובן אחרת לגמרי. עבור הרבה מאד ערבים, מדינה יהודית הוא מושג שנועד להצדיק אפלייה מתמשכת. עבור חרדים ערכים ליברליים מהווים איום על אורח חייהם, ערכים שהמדינה מחדירה במישרין ובעקיפין לביתם. מבחינתם, הם לא המאיימים אלא המאוימים.

עד עתה, הציעה הפוליטיקה שתי חלופות לניהול העימות התרבותי. הממלכתיות המקורית הניחה מהי ישראליות – יהודית ומודרנית. מודרניות היתה לעתים קרובות מילה נרדפת לאשכנזיות וחילוניות. לעומת זאת, בשלושת העשורים האחרונים השתרשה גישה רב-תרבותית שהחלישה את כחה של הישראליות הממלכתית, שיותר ויותר ראתה את המדינה כמסגרת שבתוכה משגשגות קהילות רבות, כשתפקידה של המדינה לנהל את החיכוכים, אך ללא העדפה ביניהן. היום אנו חיים במעין שטטנו בין שתי הגישות – שרידים חזקים עדיין של הממלכתיות הממדרת, עם גישות של עידוד תרבויות נפרדות ועצמאיות.

הגישה הרב-תרבותית היתה תיקון חשוב לכוהניות של הממלכתיות, שדרסה זהויות לטובת כור חיתוך מדומה, פס ייצור של צבריות ישראלית. עבור הרב-תרבותיות, הממלכתיות היתה האויב, כי היא בנתה מדינה עבור סוג מוגבל מאד של ישראליות, זו ששפטה וזלזלה בביטויים שאינם תואמים את תפיסת עולמה וערכיה. הפוליטיקה הישראלית עדיין בנויה לא מעט על מלחמות התרבות בין יהודים וערבים, דתיים וחילונים, אשכנזים ומזרחים שמקורן במפגש עם הממלכתיות. תודות לתנועה הרב-תרבותית, החברה הישראלית היום פתוחה יותר לביטויים מגוונים של ישראליות, דבר שקשה לנו לעתים להכיר בו. למשל, פריצתה של המוסיקה המזרחית אל רשתות השידור הציבוריות אפשרה לה להפוך לחלק מהישראליות בגרסתה הפופולארית והגבוהה גם יחד. ברור לגמרי שהלגיטימיות והחיבה שמעוררת מוסיקה זו, גם בקרב קהלים שלא ינקו אותה בבית פינתה למזרחיות מקום במרחב הציבורי הגולש מעבר למוסיקה. שינויים ואחרים אלה הפכו את התרבות הישראלית עשירה יותר, הפוליטיקה הישראלית מייצגת יותר, החברה הישראלית שקופה יותר. בהקשר זה מעניין לציין את החיבה שרוחש הציבור הערבי למוזיקה המזרחית-העברית הנובעת מאותו בית יוצר של המוסיקה הערבית. הרב תרבותיות יכולה להיות נכס אדיר, ברגע שאנו מחבקים אותה ולא מאוימים על ידה.

אולם אסור לנו לוותר על כוחה החיוני של הממלכתיות: יש לכולנו צורך בזהות משותפת, בדבק שמחבר בין הזהויות השונות. ליתר דיוק דבקים שמחברים בין הזהויות השונות בחברה, ויוצרים יחד מארג חזק לאין ערוך יותר ממה שבדבק אחד יכול לספק. רב-תרבותיות ללא ממלכתיות עלולה להזיק ולפורר את הדבק שמחזק אותנו, חיבור המאפשר סולידריות חברתית, שהיא תנאי הכרחי לקיומה של מדינה. ודאי למדינה שמבקשת לקדם את רווחת הכלל, ולא מדיניות אנוכית שתוצאותיה אדם לאדם זאב, קבוצה לקבוצה זאבה. החברה הישראלית הופכת יותר ויותר לחברה כזו. במילים אחרות, רב-תרבותיות היא נקודת מוצא חיונית, אך היא אינה סוף הפסוק. באמצעות הרב-תרבותיות, יש לשוב אל הממלכתיות, ממלכתיות חדשה. ממלכתיות הנוצרת רק דרך העמקה של הרב תרבותיות בחברה הישראלית.

תרבות – עמוד התווך של החברה הישראלית

זהותו התרבותית של אדם אינה עניין שולי, ממנה הוא בונה את משמעות חייו. האדם הוא ייצור חברתי, ותרבות היא היצירה דרכה הוא מתבטא. בכל מקום בעולם נוצרת תרבות, אפילו במקום בו הקשרים בין אנשים הם תועלתניים ותו לא. בין בני אדם נוצרים שפה וסיפורים, מוזיקה, טקסים, משחקים, ועוד. כבוד האדם הוא במידה רבה כבוד תרבותו.

כור ההיתוך אפשר בניית מדינה תוך גידול מהיר של אוכלוסיות שונות שקליטתן הוא פלא. אך הפוליטיקה הישראלית מעולם לא הבינה כי התרבות היא עמוד תווך בעולמם הערכי של אזרחי המדינה. מתוך ניסיון לבנות חברה מאוחדת, זלזלה הפוליטיקה בעושר התרבותי, ורמסה אותו. הנהגת ישראל הניחה שאין הוא חיוני לבניית האומה, פרט לאוכל ומוזיקה אתנית – צבע תיירותי - שנחשבו נטולי תוכן ערכי. במקרה הטוב, תרבויות נחשבו לחומר גלם אותן הישראליות בקשה לעצב בדמותה; במקרה הרע, הן נחשבו לפרימיטיביות וכמכשול למודרניות, לחשיבה הרציונלית ומדעית שעליהם מתבססת הקידמה.

מחיר הממלכתיות היה כבד. ציבורים שלמים הודרו אל מחוץ לסיפור הישראלי: חרדים בגלל אמונתם, ערבים בגלל לאומם, מזרחים בשל מוצאם. במקום מפגש פורה וססגוני בין החלקים השונים של הישראליות, תרבותם נתפסה כמה שמסיט אל השוליים. הישראליות לא נבנתה תוך מפגש בין שווים, אלא מתוך התנשאות, ותוך דיון ציבורי מצומצם שמנע את עיצובה של ישראליות מכילה. לצד הכעס, העלבון וההשפלה של הקבוצות הממודרות, נולדה פוליטיקה של הזהויות, שמשחקת תפקיד כה מרכזי בפוליטיקה הישראלית היום.

הפוליטיקה של זהויות צודקת, חלקית. אכן, לכל תרבות – לאומית, דתית ואתנית – מגיעה תמיכה של המדינה על מנת שתשגשג. יש צורך בתמיכה ביצירה של המגוון התרבותי בישראל: מהכולל החרדי בבני ברק ועד לתיאטרון הלאומי בנצרת. לכל תרבות נתונה גם רשות להבטיח את המשכיותה. מסירה הלאה של מורשתה וערכיה היא זכות בסיסית. ולבסוף, צביון המרחב הוא ביטוי לצביון האנושי. במקום בו חי רוב מכריע של חרדים, הגיוני לסגור כבישים תוך שכונתיים לפי הצורך ולצפות ללבוש הולם שאינו מתריס כנגד הנורמות שלו. בערים ערביות, ראוי ששלטי רחוב יבטאו את תרבות המקום.

כשלון הרב תרבותיות

אך בכיבודה של כל תרבות בנפרד אין די. רב-תרבותיות ללא זהות משותפת משמעה קודם לכל ויתור על מרכיב חיוני ופורה של זהות. זהות זו היא הגלעין שממנו נובעת משמעותו של גורל משותף וייעוד משותף, ומכוחה צומחת ערבות הדדית. מדינה המגייסת את אזרחיה למשימות לאומיות כמו: שלום, בטחון, נתינה והקרבה, איננה כלי ניהולי המתווך בין אינטרסים שונים.

תפיסות המרוקנות את ההזדהות עם המדינה מתוכן חושפות את המדינה להשתלטות של אלה שמוכנים למלא את החלל הריק שאזרחים זקוקים לו. המהירות שבה כלכלת השוק השתלטה על החברה הישראלית, למשל, היא תוצר של החלל שנוצר עם נסיגת הממלכתיות, וערעורה של הציונות כסיפורה המכונן של הישראליות. עבור יותר מדי ישראלים, התרבות החומרנית החליפה את התרבות הציונית המגויסת והמגייסת, תרבות חומרנית ששמה את הדגש על האני, ולא האנחנו.

ללא הזדהות עם המדינה ושותפות גורל עם האזרחים האחרים, מתרוקנת המדינה בקלות מתוכנה. ההיסטוריה של דמוקרטיה מלמדת כי משבר האמון בין האזרח לזולתו, וניכור בין האזרח למדינתו, יצר חלל שהתמלא על-ידי כוחות אחרים, ובעייתיים. הרב תרבותיות מוססה את המכנה המשותף של אזרחי המדינה היהודים. היעדרו של עוגן זהות זה, יצר, בין השאר, הפרטה של המרחב הציבורי והסיגה את האזרחים לתוך מעגלי חיים מוגבלים.

ברגע שהמרחב המשותף מתרוקן, כשהפוליטיקה מוותרת על דיון ברווחת הכלל ומתמקדת בקונפליקטים בין אינטרסים אישיים וקבוצתיים, הדמוקרטיה מתדרדרת למשחק סכום אפס – בה האינטרס הסקטוריאלי לעולם קודם לטוב המשותף. זוהי פוליטיקה של כוחנות, של נצחון הרוב, בלי לברר או לקדם את רווחת כולנו, מתוך אמפטיה לשכן, לזולת. רב תרבותיות עלולה להוביל להשקפה שאין דרך לתווך בין האינטרסים השונים, אין קני-מידה על פיהם אפשר לשפוט לטובת אינטרס זה או אחר. בעולם כזה, החברה הישראלית הופכת לחסרת אונים בניסיון לתמרן בין מערכות ערכים מתחרות.

בניית ישראליות

אין דרך לחזור לסיפור מכונן אחד, בחברה שריבוי הזהויות הוא חלק ממנה, ואשר למדה להכיל עושר של נרטיבים והם בשר מברשה. אי-אפשר וגם אין בכך צורך. הציונות, שהיא לבו של הסיפור המכונן שבקש להיות סיפור יחיד ובלעדי היא המנוע מכוחו עזבו אנשים את ארצם בחיפוש אחר חיים ראויים יותר להם, לילדיהם ולעמם. יש לקחת בחשבון שעל אף שעבור רוב אזרחי ישראל האתוס הציוני מעניק משמעות לזהות הישראלית, אנחנו חיים בחברה שיכולה להכיל את המחשבה שאתוס זה אינו מאפשר מכנה משותף, דבק לחברה כולה, אך גם אין לציונות חלופה.

הרעיון לכונן זהות אזרחית שתבנה מחדש הדמוקרטיה הוא רעיון רע. מבט מהיר אל רחבי העולם מורה כי ארה"ב, אב-הטיפוס של דמוקרטיה אזרחית, רקמה מיתוסים על העולם החדש, הארץ המובטחת המקנה לכל אדם את האפשרות לבנות את עצמו. אלה חלק מהיסודות עליהם התבססה הדמוקרטיה האזרחית. יש לארה"ב ייעוד וערכים למענם מוכנים אזרחיה להקריב. לעומת זאת, משבר האירו היום נובע, בין היתר, מהניסיון הכושל לייצר דבק אזרחי, שהוא בסופו של דבר בירורקטי וחלול, ובאמצעותו ליצור הזדהות של לאומים שונים עם "אירופה". מסתבר שדבק אזרחי אינו יכול להפיח באזרחי אירופה את ההזדהות הנדרשת כדי לפעול יחד כמו שזהויות היסטוריות, אתניות ולאומיות עמוקות שורשים מסוגלות לעשות. זהות אזרחית היא זהות חלולה שאינה נוגעת באזרח, ולא יכולה להניע אותו משום שמעבר לכך שהיא שכלתנית ומופשטת היא ביסודה ובעיקר תועלתנית. זהות מתפקדת לעולם מעוגנת ביסודות רגשיים ושכליים כאחד. זהות אזרחית אמנם חיונית לחברה ישראלית בריאה, אך אין באמתחתה להציע סיפור מכונן שבכוחו להניע חברה.

מתברר כי בחברה, כמו בהנדסת בניין, בית יציב וחזק נסמך עמודים רבים, ולא על עמוד תווך אחד ויחיד. החברה הישראלית מרובת תרבויות, והדרך להפוך לחברה חזקה ויציבה היא יצירת קשרים המחברים בין התרבויות השונות. יצירת מארג עשיר שעמידותו נובעת מהשתרגות צפופה בין חוטים מרובים. הוא אינו

תלוי בחיבור אחד בלבד. כשלאומיות היא זהות בלעדית השבר בין הקבוצות הולך וגדל. בהעדרה זהות כזאת נותרת מדינה בירוקרטית שמשרתת את הקבוצות הנבדלות המרכיבות אותה, או אז המדינה מתפוררת. אנו מציעים אופציה שלישית. אנו מכירים בחיוניותן של הזהויות הקיימות, הקושרות אותנו זה לזה ויש גם מקום חשוב לזהות אזרחית, גם אם זו אינה יכולה להחליף את היסוד הלאומי החיוני לחברה. אין מקום לצמצומן של הזהויות והזהויות אלא להרחבתן. אנחנו מבקשים לצרף להווייה הישראלית חיבורים, דברים רבים ונוספים מכל מיני צורות, אנו מבינים כי מאינסוף חיבורים נוצר מארג סבוך עשיר ורבגוני

לפי תפיסה זו הציונות, היא מצפן חיוני לחברה הישראלית. היא מנמקת את זכותם של יהודים לריבונות ומבטאת את שותפות גורל בין יהודים בכל רחבי תבל. מכוהה יהודים ישראלים בכו אל מול תמונות העלייה האתיופית במבצעי משה ושלמה, בשלה מתפרצת השמחה ביום העצמאות, ועולה המחשבה על דוד המלך תוך צעדה ברחובות ירושלים. הציונות מעניקה לחברה היהודית בישראל משמעות וייעוד.

באותו אופן ערבי ישראל, הם מעוט לאומי בהיותם חלק מעם פלסטיני שלו היסטוריה ותרבות משלו. מבחינה זו, הכמיהה לכינונה של מדינה משלהם מובנת ומוצדקת. כמו אצל היהודים בתפוצות, מדינה כזו אינה מבטלת את הצורך והרצון להנכיח את תרבותם ומורשתם כמעוט לאומי במדינת ישראל. שגשוגם בישראל כיהודים וכחברה, ומתוך יחס מיוחד וגאווה במדינתם שהן אינם אזרחים שלה היא זכותם וחובת כולנו.

תמונת מצב כזאת, אמנם מחזקת את המיעוט הערבי לצד הרוב היהודי, אך בה בעת מגביהה את חומת ההפרדה בין הקהילות, הנסגרות כל אחת בתוך עולמה. מדינת ישראל לא תשרוד ניכור הולך וגובר בין הקהילות. כדאי לזכור כי במציאות בשני הדורות האחרונים מתפחת הקהילה הערבית מתוך קשר אורגני לקהילה היהודית ועוברת ישראליות מואצת. תשתית זו מאפשרת יצירת קשרים וחיבורים בין יהודים וערבים שבלעדיהם הזהויות הלאומיות ימשיכו להרחיק את שתי הקהילות זו מזו.

אבל יש הקשרים נוספים, ודרכים אחרות לספר את המציאות בנוסף לסיפור הלאומי. למשל, בהקשר הגיאוגרפי. רחוק מן הפוליטיקה הארצית, אפשר למצוא זהויות מקומיות הצומחות במרחב שמתפתחות – בגליל, בנגב, במועצות אזרחיות ומקומיות, בערים, ובשכונות מעורבות. מתחת לאפנו נרקמים קשרים שתחילתם פונקציונלית, אולי בין מוסדות וארגונים והמשכם אנושי, רקמה עדינה אך מתחזקת של חיבורים בין אישיים. עלינו לעודד את הזהויות הנוספות הללו, ולאפשר להן לפרוח כזהות שמחברת בין אנשים שונים, בדרך אחרת.

ומזווית אחרת: לישראל פסיפס דתי מרשים, ועל אף שנדמה שדתות אויבות זו לזו ומשחקן סכום אפס, יש בזהות הדתית פוטנציאל של שפה משותפת. אחרי חורף 2012 המבורך בגשמים התקבצו יהודים ומוסלמים דתיים ליד מעיין עין-חינה לתפילת הודיה משותפת על השפע. פוטנציאל המפגש בין בתי כנסת, מסגדים וכנסיות עוד רחוק ממיצוי. גם לעולם החילוני יש שפה משותפת, שהיא תשתית פורה של אינטרסים משותפים ושל תפיסת עולם משותפת. על אף חיוניותה של הזהות הלאומית, יש בין יהודים וערבים חילונים מכנה משותף רחב מאד שבמובנים רבים עולה על המשותף בין יהודים חרדים וחילוניים.

זהות נוספת אותה ראוי לטפח, היא הזהות המקצועית שחשיבותה הולכת וגדלה בעולמנו. הכשרות מקצועיות ומקומות עבודה מאפשרים מפגש והיכרות בין אנשים שמגיעים מעולמות תרבותיים מגוונים. על מקומות עבודה להפוך רב-תרבותיים, לעשות מאמץ מודע וממוקד כדי שמקומות עבודה יהדהדו את הפסיפס של החברה כולה ובכך יעודדו זהויות נוספות. מהנדס ערבי לא צריך להעלים את ייחודו ושונותו מהקולגות שלו וכך גם המתכנת החרדי. ולבסוף, יש גם זהות אזרחית משותפת, שגם אותה רצוי מאד

לטפח, לא כ'זהות על', כג'וקר של הזהויות, אלא כזהות חיונית המשתלבת בפסיפס. אנו כולנו אזרחי מדינה, שותפים בישות מדינית משותפת. אנו חולקים מרחב ושותים אותם מים, נושמים אותו אויר, ואוהבים את אותה ארץ. לחגים שישראלים חוגגים יש פנים שונות: דתיים ולאומיים. כדאי להוסיף ללוח השנה גם חג אזרחי, שמכבד וממריץ את הערכות ההדדית בין כולנו שמבטא את הידיעה שזהות אזרחית אינה מעמד משפטי, טכני או פורמליסטי במהותו, אלא ביטוי נוסף של זהות הארוגה בזהויות רבות נוספות.

תנאים לבניית זהויות משותפות – היכרות בין זהויות

האתגר הגדול בישראל של היום הוא עידוד ההכרות והמפגש בין הציבורים הרואים עצמם כסקטורים נפרדים בחברה, האתגר של חיזוק הזהויות שנרקמות את ישראליות צבעונית, מורכבת אך איתנה. תפקיד המדינה הוא לאפשר את המפגשים בין קהילות עם זהויות שונות ולהפסיק את מדיניות ההפרדה, בלי לאיים על הזהויות השונות. בטווח הקצר, מדיניות ההפרדה מקלה כי היא מונעת מגע וחיכוך בין קהילות. הפוליטיקה הסקטוריאלית שמאפיינת אותנו בדור האחרון גם מזינה חיכוכים אלה. אך בטווח הארוך, הפרדה מייצרת בורות, דמוניזציה ועוינות בין קהילות וגם חוסמת לעיתים ביטויים של מגוון ומורכבות בתוך הקהילה. חברה שמפרידה בין אזרחיה – בחינוך, בתרבות, במרחב – מערערת את היסודות האדנים עליהם נבנית חברה מקיימת, בה אזרחים ערבים -- כלומר אמפטיים -- זה לזה. זוהי אינה, חלילה, קריאה להתכת כולנו בכור של זהות ישראלית משותפת על חשבון הזהויות הקיימות, אלא מפגש המאפשר לעושר הזהויות שיש לכולנו לפרוח.

עידוד מרחבים שותפים

לכן, יש לישראל צורך דחוף במדיניות שמאפשרת ומעודדת קשרים וחיבורים עשירים. נדבך מרכזי צריך להיות פתיחה לרווחה של המרחב הפיזי למפגש. התוכניות לבנות עוד עיר חרדית חדשה, הפעם בחריש, היא ביטוי חד של הפרדה בין חרדים, דתיים וחילונים במרחב הישראלי, כמו ההפרדה בין יהודים וערבים, או בין מעמדים סוציו-כלכליים שונים, המשקפים פעמים רבות גם הבדלים תרבותיים-חברתיים. שגשוגן של זהויות נפרדות אינו דורש הפרדה הרמטית במרחב.

נכון שבטווח הקצר הפרדה מקלה על כולם. לא רק רוב החרדים רוצים את ההפרדה הזאת, גם חילוניים רוצים אותה. חיכוכים קורים בקרית יובל, ברמת אביב וברחובות, כשחרדים וחילונים חולקים את אותה שכונה, אותו רחוב, אפילו אותו בניין. אבל כחברה אנו זקוקים מאד להתמודדות עם מפגש כזה: כיצד אנשים שונים חולקים חיים משותפים ומרחב משותף? שכונות ירושלים היו מעורבות עשרות שנים בדתיים חילונים וחרדים. החלופה לעיר חרדית בחריש אינה סירוב של בנייה לציבור החרדי, אלא עיר בנויה שכונות שונות, לכל הציבורים -יהודים וערבים, דתיים, חרדים וחילונים, אנשים ממעמדות סוציו-כלכליות שונים -- שיצטרכו ללמוד איך שותפות במרחב הציבורי מאפשרת שגשוג וחיים יחד. זוהי אינה קריאה לאינטגרציה - זוהי הצבעה על זכותן שלקבוצות לשמר ולפתח את קהילתם ואורח חייהם. אבל אפשר לתכנן שכונות עם צביון מתאים לקבוצות שונות, וגם שכונות מעורבות, וגם מרחבים משותפים בין השכונות שמאפשרות מפגש. דוגמה נוספת, ההחלטה ליישב את העולים האתיופים בשכונות נפרדות אולי נבע מרצון טוב לעזור להם לשמר את זהותם, אך התוצאה היתה איומה, והעדה סובלת עד היום מהבחירה בהפרדה. גזענות היא גם תוצר של אי-שילוב במרחב, ולא רק סיבתה.

זהות המקום היא עניין עדין. שכונות חילוניות מרגישות מאוימות בצדק, כשהצביון של המקום משתנה עם כניסה של ציבוריים כה שונים מהם באורח חייהם ובערכיהם. תושבים נוטים להיות שמרניים – בחרנו במקום מגורינו בין היתר בגלל אופיו, ושינויים מאיימים להפוך את המקומות לבלתי הכר.

השכונות הדרומיות של תל אביב משתנות בקצב מסחרר מזרימה של פליטים ועובדים זרים למגורים במקום. צביון המקום משתנה, והמתח הגובר - מובן. לא הכרחי לפרש את התנגדות של תושבים שהתרגלו לאופיה של שכונתם כגזענות. יש צורך לפזר את הקהילה החדשה המבקשת להשתלב במקומות שונים, להתאים את הקצב ולסייע בניווט עדין שדורש שינוי המרקם האנושי

מעבר למגורים פיזיים, תכנון גם יכול ליצור מרחבים שמעודדים מפגשים בין קהילות שונות. גינות וחופי ים ציבוריים, מרכז עיר תחת כיפת השמים, תחבורה ציבורית ולא הרכב הפרטי, הם מרחבים שמזמינים מפגשים בין אנשים. הטיילת של נתניה בשבת מלאה יהודים, דתיים וחילונים, וערבים מהערים הסמוכים. גן הפעמון בירושלים הוא פסיפס של העיר כולה. ושוק הפשפושים ביפו מזמין את כל תושבי העיר למציאות שהוא מציע.

המרחב הסמלי

רשות הרבים, המרחב הציבורי המשותף, הוא של כולנו, ועליו לבטא שייכות זו, גם השייכות הפיזית וגם זו הסמלית. הדבר נכון במיוחד לגבי הציבור הערבי. ערביי ישראל הם כ-20% מהמדינה, והם אזרחי ישראל לכל דבר, אך אינם חלק מן הלאום היהודי. אין אתגר גדול יותר וחשוב יותר למדינת ישראל מאשר לסייע לפלשתינאים אזרחי מדינת ישראל להזדהות עם המדינה. שוויון זכויות והזדמנויות היו תורמים כמובן רבות לזה, אך חיוניים לזה גם היבטים תרבותיים, שמעידים שמדינת ישראל, גם בהיותה בית לאומי של העם היהודי, שייכת גם למיעוט הלאומי הערבי.

בתערוכת שירים שנתלתה לפני שנה בשדרות בתל אביב, היה תלוי ברחוב, לצד שיריהם של נתן זך, דליה רביקוביץ' ונתן אלתרמן, גם שיר של מחמוד דרוויש בעברית ובערבית. ברור היה שדרויש מוצג כחלק מהפנתאון של השירה הישראלית. יחס כזה צריך להיות מעשה טבעי, ולא יוצא דופן, כמו למשל, שמות רחובות וסמלים ציבוריים אחרים. כך גם נוכחות ממשית של השפה הערבית כשפה שניה במרחב הציבורי תפנה מקום לקהילה זו. הפגיעה באזרחי ישראל הערבים בשדה התעופה בן גוריון לא נגמרת ביחס לעתים קרובות משפיל, אלא משתקפת גם במרחב של שדה התעופה שמציג את מדינת ישראל בתערוכת פוסטרים של קרן היסוד תוך העלמתם של הערבים שהם בשר מבשרה של המדינה.

סמלים נוגעים בנו באופן עמוק משום שהם מבטאים מרכיב חיוני של זהות. המנון נטול תשתית היסטורית עמוקה כמו למשל ההמנון הקנדי, המתייחס לגדלה של המדינה ואקלימה משקף את רפיונה של הזהות המשותפת ועל כן לא ייצר קונפליקט. לעומת זאת, מגן דוד יכול לעורר בישראלי שאינו יהודי ניכור.

אולם סמלים הופכים מוקד של עוינות קודם כל בגלל המציאות אותה הם משקפים. גם אם מגן דוד מעכב תחושת שייכות של ערביי ישראל, כשמיעוט מרגיש שווה הסמלים מאבדים את העוקץ שעלול להיות בהם. כשסכנין זכתה בגביע המדינה בכדורגל, וקפטן הקבוצה אבעס סואן הקיף את אצטדיון רמת גן עטוף בדגל ישראל, היה זה רגע היסטורי ומרגש כשהדגל אומץ לסמל השייך גם לערבי המדינה. זאת, על אף המגן דוד שלכאורה מונע שייכות. כלומר, שינוי המציאות יכול לאפשר הכלה של הסמל.

דיון ציבורי טעון כזה ירוויח מהרחבת המבט אל העולם. מבט מרוחק מורה כי לצד המטען העשיר של הסמלים, להמנוני מדינות בעולם סגנונות שונים, והם מבטאים אתוסים שחלקם רחוקים מאד מן הערכים של היום. בישראל, כמו במדינות רבות אחרות, ההמנון מבטא את רגש הנקשר לזיכרון היסטורי של הרוב, ומבחינה זו, מגן דוד אינו שונה באופן מהותי מן הצלב על הדגל השוודי, היווני או הדני.

למרות זאת, התנועה צריכה להיות דו-כיוונית ומורכבת: תנאים של שוויון יאפשרו לערבים לצמצם את העוינות כלפי הסמלים, ובה בעת צעדים קטנים מצד הציבור הערבי המבטאים את השייכות לישראליות יכולים לתרום לא מעט גם לתחושת השייכות, הכל כך חיונית לתפקוד המדינה. בסקר קטן שערך עיתון הארץ לפני זמן מה, רוב ערבי ישראל טענו ששחקנים ערביים בנבחרת ישראל בכדורגל צריכים לשיר את ההמנון יחד עם כולם בתחילת המשחק. הדברים הולכים יד ביד.

בצד זאת, נעיר כי יש לא מעט מדינות שהוסיפו בתים נוספים להמנון, עם מילים אחרות ואף עם שפה נוספת עבור המיעוטים השונים, חלק גם בשפת העם שלהם. אולם זהו צעד הנעשה בסופו של תהליך המבטא את ההבנה שלצד "נפש יהודי הומיה" המבטא את הפליאה מהשיבה של העם לארצו יכול ההמנון להפתח, להתרחב גם לאזרחים הערבים. מרחב ציבורי פיזי וסמלי שמבטא את השייכות של יהודים וערבים יאפשר חברה שהיא יותר מלוכדת שמאפשרת תחושת שייכות.

גם אם ברי לנו שסמלים פתוחים לפרשנויות רבות ואולי משם כוחם הגדול מבחינה טקטית, ברור לנו שבמציאות של מדינה מפלה יש קושי גדול לפתוח את הסמל לפרשנויות חדשות, הנבנות על המסד של הפרשנות המסורתית. אנו מאמינים שאם נשכיל לעקור את האפליה מן החברה, ראו זה פלא, הסמלים יתפרשו באופן אחר. על כן, תהיה זו טעות להציב את הסמלים במוקד של הדיון על שוויון ושותפות בחברה – כיוון שכרגע אלה המקומות הכי הטעונים והרגישים ביותר. לא במקרה מרבית היהודים הישראלים תומכים בשוויון לאזרחים הערבים, אך מגיבים בזעם להצעה לשינוי הדגל או ההמנון. מאבק באפליה קודם לשינוי בסמלים, ובזמן שהאפליה נעלמת, גם היחס של שני הצדדים לסמלים ישתנה.

בתי ספר וכלים חינוכיים אחרים

על אף שהמרחב הפיזי והסימבולי הוא תנאי חשוב ליצירת מפגש פורה בין קהילות, הוא לא היחיד. אפשר לחיות בקרבת מקום, להיות שותפים לאותו מרחב ציבורי שיתרחב אל סמלים המבטאים את כולם, ובכל זאת, להיות זרים זה לזה. המפגש לא יכול להיות רק במרחב, הוא גם צריך להתרחש בתוך המפגש האנושי.

כמו במרחב, גם מערכת החינוך הישראלית בחרה בהפרדה: זרמים שונים לזהויות שונות. בזמן שהממלכתיות דרשה דפוס תרבותי אחיד אולי זו היתה הדרך לשמור על הזהות ולהמנע מחיכוכים. נדגיש כי הניסיון הבינלאומי מורה כי בכל מקום בעולם שנכתבה אינטגרציה בכח בין קהילות שונות נוצרו מתחים וחיכוכים, וההישגים של שילוב כפוי עדיין שנויים במחלוקת חריפה. אין כאן אם כן הצעה לאינטגרציה של כלל התלמידים הישראלים אל זרם ממלכתי וציבורי אחיד.

יחד עם זאת, מתוך השטח עולים קולות המבקשים לשבור את הדפוסים הנוקשים שיצר החינוך בישראל. בתי הספר של רשת "מיתרים" ובית ספר "קשת" משתפים דתיים וחילונים ומאפשרים לראות בתוך הזהות היהודית מנעד עשיר של בחירות. כך גם בתי הספר של רשת "יד ביד" בה לומדים יחד ילדים יהודים וערבים הלומדים לבנות חיים משותפים דרך בית הספר. אלה אינם עוד ניסיונות של אינטגרציה, אלא ביטוי למשאלה לשמר זהויות ייחודיות ונפרדות ובה בעת לעודד היכרות ולשבור מחסומים. בתי ספר אלה אינם מציעים משחק שסכומו אפס, אלא רוקמים חיים משותפים בין חברים שלהם זהויות נפרדות ואיתנות.

מודל כזה הוא דוגמא אחת מתוך מגוון עצום של אפשרויות שאינן הפרדה גמורה של ציבורים, וגם לא שילוב כולם במסגרת חינוכית אחת. תארו לעצמכם, למשל, קמפוס חינוכי המיועד לקהילות מגוונות בו חולקים כולם מרחב משותף ותשתיות, אולי לומדים יחד פיזיקה או מוסיקה. יתכן שהמורים משתלמים

יחד, או שהמורים נכנסים לכיתות בבית ספר אחר משלהם ומביאים אל תלמידיו מעולמם. תלמידים יפגשו בתרומה לקהילה או בסיור בכנסת, תיווצר מדיניות מוסדית המעודדת מפגש בדרכים רבות ומגוונות ובמודלים שונים.

מובן מדוע ציבורים דתיים מבקשים להגן על ילדיהם מפני העולם החילוני שתרבנותו שולטת. גם החשש החילוני מפני 'החזרה בתשובה' מוכר היטב לנו. אולם אף-על-פי-כן, המנעות מחשיפה עלולה דווקא להחליש את הזהות, שממילא תהיה חשופה לאופציות השונות בבגרות. ההפרדה מונעת צמיחה של תפיסת עולם מורכבת, ופיתוח של כלים להתמודד עם מציאות קיימת. מעבר לזאת, חשיפה אל זהויות אחרות מאפשרת את חיזוקה של הזהות. גם זה אינו משחק סכום אפס.

אולם, בתי הספר משקפים את החברה ממנה צמחו. בחברה בה אוכלוסיות מופרדות זו מזו ספק אם בית-ספר יכול לשנות דבר. במציאות הישראלית לצה"ל תפקיד חשוב ביצירת מפגש משמעותי ואינטנסיבי בין ציבורים שונים. לא פלא אם כן ששתי הקהילות המודרות ביותר בחברה הישראלית אינן משרתות בצבא. לו רק למען המפגש שהוא מייצר, חיוני שהצה"ל יעשה כל מאמץ לשלב בקרבו קהילות רבות ככל שניתן.

גם האקדמיה יכולה לייצר מפגש משמעותי. מבחינה זו, מגמות הפרדה לקמפוסים חרדים, דוברי רוסית או אנגלית מדאיגות. על האקדמיה לנצל את יוקרתה למשוך ציבור מגוון, ולבנות תשתיות המאפשרות לתת ביטוי לזהויות השונות אך בה בעת לעודד את המפגש ביניהן – מעונות סטודנטים, שיעורי חובה משותפים לכלל התלמידים, ועוד ועוד.

בית המשפט העליון הוא מוקד מרכזי אליו מתנקזת הציפיה לשילובם של נציגי הקהילות השונות. הוא אמור לשקף את האוכלוסיה ועל כן לייצר מפגש בין נציגי ציבור שגם אם בעלי דעות שונות הם מחויבים כולם למדינת ישראל ושלטון החוק. היסטורית, הרצון והמשאלה לשלב את משפט עברי בתוך הדיון המשפטי נבע מתוך הרצון לשלב את המסורות ההלכתיות היהודיות במחויבות הישראלית לדמוקרטיה. זהו כיוון ראוי משום שבעינינו הרצון לבנות בית משפט יותר מייצג של החברה הישראלית הוא מבורך. במקום לחשוש מהשתלטות על מאחז הליברליזם, נכון יותר לעודד תהליכים המשלבים יותר קהלים ותרבויות בשיח הדמוקרטי בישראל. על בסיס זה חיוני שיהיו ערבים בבית משפט עליון, וגם מזרחיים, וגם דתיים – לא רק כביטוי לקולות השונים, אלא על מנת לחזק את המחויבות של הקהילות האלה למערכת החוקית והמשפטית של ישראל. הלוואי שהיו חרדים מתאימים לכהן בעליון.

תרבות מפגש

אל עידוד המפגש האנושי חיוני וקל לצרף מפגש תרבותי באמצעותו אפשר להכיר עולם ערכי אחר: סרטים, הצגות, תערוכות, ספרות – בקיצור תרבות – כל אלה פותחים לנו צוהר לעולמות חדשים. זו הכרות פחות מסוכנת, בה אנו מוגנים יחסית מפני מי שערכיו ותפיסת עולמו נראית לנו עוינת לזו שלנו.

וגם כאן, בהקשר התרבותי בית ספר יכול למלא תפקיד מרכזי. בעינינו, הדיון על תוכנית הליבה בחינוך הציב בלב הדיון שאלה לא נכונה. אנגלית וחשבון מניחים בלב העשייה החינוכית שאלות תועלתניות הנוגעות לתעסוקה – אלה אכן כלים חיוניים לעולם העבודה של המאה ה-21 (למקצוע האזרחות נתייחס בהמשך). לדעתנו, שילוב הציבור החרדי לכח העבודה של מדינת ישראל היא שאלה מורכבת, וספק אם לימוד אנגלית או חשבון בגילאי בית ספר יוביל לשינוי בדפוסי התעסוקה. סביר יותר ששינוי תודעתי יחד עם רצון להשתלב בשוק העבודה יגרום לציבור החרדי לחפש את הכלים הנדרשים להשתלבות. הכשרות עבור כח עבודה חרדי שכבר נעשו מלמדות שכאשר נוצר רצון לעבוד, המוטיבציה לרכוש את הידע הנדרש סוגרת פערים של שתיים עשרה שנות לימוד בחודשים ספורים. הדיון על תוכנית ליבה כפי

שנשמע בציבוריות הישראלית נגע אך ורק לציבור החרדי שהרי שאר התלמידים לומדים אנגלית וחשבון ומבינים את חשיבותם. אולם השאלה אודות הליבה אינה פוסחת על כלל הציבור.

לדעתנו, עושר התכנים אליהם יחשפו תלמידים צריך לבטא את חיוניותו ועומקו של השקפות עולם מהן יונקות הקהילות השונות בחברה הישראלית. על לימודי הליבה לשלב למידה על ההשכלה והנאורות, תלמוד, שו"ת, ומחשבת ישראל. זאת לצד שירה פלשתינית ויסודות של אסלאם ונצרות. גם עברית וגם ערבית. בתוך אוקיאנוס של ידע, חיוני שחשיפה אל העושר התרבותי שמעבר לאופקה של הקהילה שלנו תהיה חלק חיוני מהלמידה, גם אם גווינה ישתנו. לו לימודי הליבה יעניקו לכל אזרח בישראל אוריינות בסיסית בעולם הערכי והתרבותי של הפסיפס הישראלי יהיה קל יותר לדרוש גם שיעורי חובה באזרחות ודמוקרטיה.

המפגש הפיזי, החינוכי והתרבותי - הוא תנאי הכרחי בשבירת המחסומים בינינו, ובניית פסיפס של חיבורים. אולם לדעתנו, הוא יכול להתרחש רק על בסיסה של תשתית ערכית מתאימה. המימד הערכי הוא שמאפשר להמיס את הסגירות המחשבתית במסגרתה חילונים רבים רואים בחרדים טפילים המתחמקים משרות צבאי ומתשלום מיסים, ועבור חלק ניכר מהערבים ציונות משמעה הונאה גנבה ואפליה. ללא המימד הערכי החילונים נראים בעיני הדתיים עגלה ריקה שהקניון ממלא אותה, והיהודים רואים באסלם תרבות פרימיטיבית ומקור הרע. אנו זקוקים להכרות התרבותית ולקשר שיש לו יסודות ערכיים משום שהעיקרון "חיה ותן לחיות" אינו מספיק כדי, למשל, להכריע הכרעות גורליות שתובעות הסכמה ציבורית רחבה.

אנחנו מבקשים למצוא את הדרך, את התשתית הערכית לשפה משותפת שמאפשרת לנו לבנות חברה ביחד.

כולנו נבראנו בצלם אלהים, ולצלם - פנים רבות

מבט אל העולם הרחב מורה כי סביבנו פסיפס מרהיב של זהויות ותרבויות. לרגעים נדמה שאין כל דמיון בין בני-אדם, והשוני בינינו בלתי ניתן לגישור. זו טעות. בצד השוני המדהים בין תרבויות שונות, מסתתרת ידיעה שביסודם של דברים אנחנו דומים. בין כל בני האדם, ימצאו חיוכים ובכי, מוזיקה, תיאטרון ואמנות, משחקים וטקסים, משפחות והסדרי שלטון. האדם הוא ייצור חברתי, שהיו נטענים משמעות באמצעות החברה. אין זה פלא אם כן שיש דומה בין תרבויות. כולן ביטויים של אנושיותנו המשותפת.

תרבות היא הניסיון האנושי לתת מענה לשאלות הגדולות של החיים, ולהעניק להם משמעות. נכון, השוני והמגוון מעידים עד כמה עשירים הביטויים של אותה אנושיות. אולם ריבוי זה גם מסמן לנו כי לתרבות שלנו - הנתפסת בעינינו כטבעית נכונה ולעיתים בלעדית - יש חלופות. לכן, הצירוף 'תרבות זרה' מניחה אויב, ולא מקור להשראה. המציאות בה אנו חיים אינה מאפשרת הומוגניות תרבותית, אלא פעמים רבות היא כופה עלינו מפגש עם תרבויות שונות משלנו. זוהי תוצאה של עולם גלובלי, תקשורת מהירה, ותרבות ישראלית משתנה ללא הרף.

במילים אחרות, אנחנו מושפעים, ומשפיעים. וזו עובדה. מציאות זו, שלא היתה כה דומיננטית בדורות קודמים מציבה בפנינו כפרטים, כקהילות וכחברה בחירה ערכית. אנחנו בחרנו: בעינינו, הדמיון בין תרבויות מצביע על המשותף בינינו. בשפת המסורת היהודית התרבות היא ביטוי מוחשי ועמוק של צלם אלהים שבנו. מפגש תרבותי לעולם אין משמעו האחדה, ערבוב של אדום ולבן לוורוד מונו כרומי אלא כמו ילדים שלעולם דומים מאד להוריהם אבל גם שונים ומיוחדים מאד. משמעות הדבר היא שיש בסיס

איתן לשיח וסיג בין תרבויות, כי הן בעצם כולן מענה למצב האנושי המשותף. יש לכולנו אותם צרכים, אך הרצונות שלנו שונים, משום שהם תלויי תרבות.

ההיסטוריה מלמדת אותנו כמה התהליכים האלה מורכבים. מלחמות רבות נוהלו על המאבק בין תפיסות עולם, בין זהויות תרבותיות. היסטוריה האנושית רוויה קרבות בין תרבויות מתנגשות: יהודים מכירים זאת היטב. תקופת בית שני, למשל היא אב-הטיפוס של התנגשויות תרבותיות ומלחמות בין ההלניזם המתפשט לבין היהדות המתגוננת. אך בה בעת, עימות זה אפשר לתרבויות להפגש, להתווכח, ולהשתנות. כך נוצרה ספרות החוכמה. התלמוד משקף השפעה הרעיונית ואף המילולית של ההלניזם בין דפיו. וההלניזם, דרך המפגש עם היהדות, הוליד בסופו של דבר את הנצרות. הוא הדין גם בימי הביניים ובעת החדשה, ועד היום. זו טבעה של דינמיקה בין תרבויות. אין תרבות שאינה חשופה להשפעות של תרבות מתחרה. גם הסתגרות היא תוצאה ותוצר של המפגש. במלים אחרות, אין אפשרות לא להשתנות משום שתרבות לעולם אינה סטטית ואינה מונוליתית. היא כל הזמן בתנועה, ומגיבה כל העת אל הסובב אותה.

עיקרון זה חל גם בישראל של היום. צודקים כל אלה שחושדים שהמפגש בין התרבויות עלול לשנות אותם. זוהי עובדה אמפירית, ומדיניות של הפרדה לא תמנע זאת אלא תעודד יחסים תועלתניים ואולי אף כוחניים. מפגש תרבותי מתרחש תמיד, ובעולם הטכנולוגי של ימינו הוא אף מואץ. השאלה היא רק אם ניתן לנווט את המפגש הזה, לטובת החברה כולה, כדי להגדיל את הטוב המשותף. לכן אנחנו מציעים מפגש יזום בין החלקים של החברה, לא בכפייה, אך בריבוי של אפשרויות. ברם, למפגש פורה ומוצלח, שני תנאים הכרחיים.

האחד, המדינה חייבת לעודד את הזהות של כולם, על מנת שכולם יגיעו למרחבי המפגש מעמדה של בטחון. יש לנו אמונה עמוקה בתרבות כאשר היא יצירה של מאות ולעיתים אלפי שנים של בני-אדם המבטאים את אנושיותם היא בראש ובראשונה משאב מרתק לכל מי שעניו בראשו. אין משמעות הדברים שאין להתווכח. ויכוח ער ושיפוטי הכרחיים ביחס להתנהגויות פגומות (על כך בהמשך). אך ויכוח על מאפיינים של תרבות אין משמעו פסילת התרבות כולה. הנחת היסוד הערכית שלנו היא כי ישראל צריכה להרחיב את הלב אל מול המגוון האנושי המופלא שיש כאן, לכבד ולמנף אותו, מתוך אמונה במנגנונים המושרשים בקהילות השונות המאזנים בין מסורת לחידוש.

התנאי השני הוא עקרון ההדדיות. הכבוד חייב להיות רב-כיווני. בהקשר האינטלקטואלי, הסובלנות צמחה מתוך ייאוש מתוצאותיה של מלחמה אירופית על תפיסות עולם, שגבתה מיליוני קורבנות. המסקנה היתה כי מוטב להשלים עם קיומה של התרבות המתחרה, מאשר להיהרג בנסיון להכריע את תפיסת העולם של היריב. במישור הדתי, תמציתה של הסובלנות הוא כי לאלוהים המשפט, וכי האדם מטבע בריאתו אינו יכול להשיג את האמת כולה. המחשבה החילונית הציעה כי הידע האנושי מתפתח כל העת מתוך הטעות ולכן יש לאפשר לתפיסות שונות לפרוח ולהתחרות על השאיפה לאמת. כיצד יש להגיב לתרבויות לא סובלניות היא שאלה פוליטית חשובה, אך קודם לכל יש להניח את העקרון שלסובלנות תפקיד יסודי בכל מדינה דמוקרטית.

האם אפשר לשפוט תרבות אחרת?

סובלנות אינה פירושה השלמה עם הערכים של האחר. הסובלנות היא חלק מאשכול עשיר של מושגים, המרכיבים את הוויית החיים הדמוקרטיים, ואמורים להיות ערכי היסוד של החברה שלנו. כבוד האדם, החירות, וערך הדמוקרטיה עצמה, נובעים מיסודות דומים. בריאת האדם, כלומר כל אדם בצלם אלהים, כפי שמספר ספר בראשית, הוא הניסוח היהודי של אותו רעיון. ומגילת העצמאות היונקת מאותם מקורות נסחה זאת כך: מדינת ישראל "תהא מושתת על יסודות החירות, הצדק והשלום לאור חזונם של נביאי

ישראל; תקיים שוויון זכויות חברתי ומדיני גמור לכל אזרחיה בלי הבדל דת, גזע ומין". האוניברסאליות של ערכים אלה משמעה כי הם מבקשים להיות מוחלים על כולם. החשדנות שהם מעוררים קשורה לחשש שמא בפועל הם טעונים בהנחות יסוד כמו אינדיווידואליזם וחילוניות המערערות על תפיסות עולם מסורתיות, ולכן אין פלא שהן מעוררות תחושת איום. אך זה איננו הכרחי. כבוד האדם עומד ביסודה של המדינה הדמוקרטית, אבל בתשתיתו מסורות דתיות רבות. מן הדברים שלעיל עולה כי תרבות היא מרכיב מהותי של היות אדם, משום שבאמצעותה מתבטאים אנושיותו וזהותו, קרי: חייו, וכבודו.

הדמוקרטיה אינה רק שלטון הרוב. היא בראש ובראשונה השקפת עולם ומערך של ערכים הנוגעים לאדם וזכויותיו. תפקידה של המדינה להגן עליהם. על הדמוקרטיה לצאת כנגד מסורות שפוגעות בזכויותיו הבסיסיות של כל אדם. למשל, ריבוי הנשים שהוא חלק מדפוסי המשפחה הבדואית המסורתית אינה מתיישבים עם ערך השוויון של כל אדם, ואשה. ראוי והכרחי שפוליגמיה תוצא אל מחוץ לחוק. מה שמכונה 'רצח על רקע כבוד המשפחה' הוא דוגמה נוספת למרכיב תרבותי שאין לתת לו מקום. אולם, גם במקרים המועטים בהם המדינה מתעמתת חזיתית עם ערכים תרבותיים של חלק מאזרחיה, יש לשקול את דרך שינוי הדפוס התרבותי. כך גם במקרים של אפליה על רקע עדתי בחברה החרדית. עירוב של בית משפט הוא כלי אחד בלבד, חיוני מאד במקרים בודדים, אך לרוב זה איננו הכלי המתאים לשינוי דפוסים תרבותיים מושרשים, וכדאי לעשות בו שימוש רק במקרים קיצוניים. אחרת, הוא עלול לאבד מאפקטיביות שלו, ולגרם לתגובה בדיוק ההפוכה – העמקת העוינות והחלשת הסמכות של בית המשפט. יתכן כי כך קרה לבית משפט העליון בישראל.

האמת היא, שלעיתים המדינה לא מודעת לתהליכי שינוי המתרחשים בקרב המיעוט שמחק דפוסים ואף הפנים את ערכיו של הרוב. התרבות המודרנית משפיעה גם על תרבויות שמתאמצות להתנגד לה. זה כוחה של הגמוניה תרבותית. עקרונות הפמיניזם המודרני, לדוגמה, חלחלו עמוק לתוך העולם הדתי הלאומי, והשפעות משמעותיות נראות גם בעולם הבדואי, ובעולם החרדי. ניצנים של תהליכים דומים ניכרים גם ביחס להומוסקסואליות בכל רובדי החברה. עידוד המגע בין זהויות שונות יגביר את קצב תהליכי השינוי. על אף שהרוב החילוני מאויים לעתים קרובות מתרבות לא דומה לו בערכיה, חשוב לזכור שלרוב תהליך השינוי מקרב את המיעוט אל תרבות הרוב. אפשר להאיץ את התהליכים האלה באמצעות המפגש והחינוך, ודרך עידוד תהליכים פנימיים שכבר מתרחשים.

על פי רוב, השינוי לא מגיע מבחוץ, אלא מתוך התרבות עצמה. תרבות מסורתית המתמודדת עם שינוי חיצוני מוצאת בתוכה את המשאבים שמאפשרים הענות לתרבות ההגמונית בלא להבלע, אלא לאפשר שימור וצמיחה. הבנה כזאת משמעה שעל התרבות ההגמונית לעודד תהליכים פנימיים, לאפשר קשב לריבוי הקולות שבכל תרבות, ולא רק לקולות הממסדיים. קולות אלה תורמים לתהליכים של שינוי בצורה מהירה יותר, נכונה ואוטנטית יותר מכל התערבות בשם המדינה.

שיפוט דו-כיווני

אולם ביקורת תרבותית אינה יכולה להיות רק חד-כיוונית. אנו מסרבים לקבל את התרבות הליברלית כחזות הכל, כפסגת ההתפתחות המוסרית. אנו ערים, למשל, לתועלתנות הגלומה בתרבות הליברלית של ימינו, בה האדם נמדד יותר ויותר דרך הכסף, ולא בערכיו ומעשיו. האינדיווידואליזם במתכונות הקיצוניות עלול לנתק אותנו אחד מן השני, לפזר את הקהילה ואת הקשרים שיוצרים ערבות הדדית. אינדוודואליזם יכול לייצר ניכור, להשאיר אותנו לבד.

ועוד דוגמא: המשבר הסביבתי הגלובלי יכול להיות מובן כתוצר של עולם ליברלי בו גישות כלכליות שמקדשות את הגידול המתמיד בעושר, ושל תרבות מודרנית שאיבדה ריסון עצמי, כאילו צריכה היא

תמצית הקידמה. ביקורות אלו אינן זרות לקהילות מסורתיות, שחיות על פי סולם ערכי אחר, השונה מן התרבות המערבית השולטת, ההגמונית. לעתים קרובות תרבות ליברלית מקרינה עליונות והתנשאות כלפי תרבויות אחרות וממילא מעוררת עוינות. בשם האוניברסליות, היא שופטת תרבויות אחרות מלמעלה, ובפועל סובלת התרבות הליברלית כמו מסורות תרבותיות אחרות מביטחון מופרז בצדקת דרכה, גם אם לא בשם בחירה אלהית, אלא בשם בחירה רציונלית. כך מחמיצה התרבות הליברלית הזדמנות לבנות ולהיבנות על ידי חשיפה לתפיסות עולם אחרות ואף מתחרות.

למשל, ההתנגדות בציבור החילוני להעדפה חרדית של לימוד תורה באופן גורף על פני חיי עבודה ופרנסה של גברים בעלי משפחות מובנות. אבל היא גם מזמינה התבוננות של החברה הישראלית בעצמה, במודל הגבריות שהציבה, ותפיסת מקור הכח שלה. מעניין, שעם צמיחתם של בתי המדרש הפלורליסטים מבקשים חילונים להצטרף למודל הדתי-לאומי של "הסדר" המשלב לימוד ושירות צבאי, מתוך הבנה - שלה שותפה החברה החרדית - שחוסנה של החברה לא רק בכוחה הצבאי אלא גם בכוחה הרוחני. יתכן שהתמודדות אמיתית וכנה עם המודל החרדי של לימוד יאפשר מחשבה מחודשת על מקומו של שירות צבאי בחייו של הצעיר הישראלי לעומת ההזדמנות להעמקת שורשי הזהות, הערכים והרוח. פיתחה של דיון ציבורי כזה תוכל אולי גם לערער את האוטומטיות בה אנחנו מניחים כחברה דמוקרטית שאלוף בדימוס ראוי להיות מנהיג.

גם הדיון על מעמד האשה מעורר התנשאות ליברלית שהיא לא פעם חסרת הצדקה. סדר היום הליברלי ממשיך לערער על המוסכמות של רוב התרבויות מסורתיות, בהן מנקודת מבט ליברלית האישה נחותה. אולם, התרבות הליברלית בעצמה סובלת מניצול מחפיר של נשים. תרבות הליברלית לא יכולה להיות כה בטוחה בעצמה, כשתעשיית הפורנוגפיה, סחר בנשים וזנות משגשגות ללא תקדים. גם אם הטענות של גופים דתיים-פונדמנטליסטים למעמד מועדף לנשים בתרבותם הן בעייתיות, תוצאות שחרור הנשים אל תוך המסחור של התרבות הליברלית אינן מסחררות. ההתנשאות הדתית כלפי העולם החילוני – העגלה מלאה מול העגלה הריקה – פוגשת את ההתנשאות החילונית כלפי העולם הדתי – השכל והקדמה מול אמונות טפלות של ימי הביניים. גם כאן, דיון אמיתי בין העולמות יכול לאתגר את שני העולמות, לטובת חברה שיוויונית באמת.

השבת כמשל – בין קודש לחול

המשא והמתן בין שבת דתית הלכתית לשבת החילונית הפכו את השבת בישראל ל"בעיה", לשדה קרב בין חופש הפרט לבין מחויבות דתית ומקומה במדינה, שהסטטוס קוו המשמר ימים עברו הוא בעצם קו שביתת הנשק. אולם השבת הדתית והחילונית אינן כה רחוקות זו מזו. האחת מבקשת להפוך את היום השביעי ל"מעין עולם הבא" ובאחרת יורדת השבת אל בקעת גינוסר ובבוקר "אפשר ללכת לירקון לשוט שם בסירה". המחשבה המשותפת על אופיה של השבת יכולה להיות הזדמנות, מפגש בין עולמות שעשו להעשיר את כולנו.

האמנה של פרופ' רות גביון והרב יעקב מידן על השבת הישראלית שבליבה העקרון "תרבות כן- מסחר- לא" רומזת על כיוון אפשרי, כיוון שהמציאות נכון לעכשיו היא הגרועה מכל: חוקי העזר העירוניים מקפידים על סגירתם של עסקים קטנים בלב הערים, והקניונים מחוץ לעיר נפתחים. ללא תחבורה ציבורית התלות ברכב הפרטי (שממילא אין ל-40% מהציבור הישראלי) הולכת וגוברת. בשבת של היום יש יום חופש לעשירונים העליונים של החברה, ולרבים אחרים עובדים לפעמים שבעה ימים בשבוע להשלמת שכר, בתנאי שכר גרועים בלי תנאים סוציאליים.

יום כיפור הוא דוגמא אחרת. נכון, אין תחבורה ציבורית אבל חשובה יותר השבתה מרצון של נסיעה. עבור הציבור החילוני כולו יום כיפור הוא יום חג. הקצב מואט מאד, הרעש וזיהום האוויר נעלמים ומחליפים אותם ילדים באופניים, ומבוגרים משוחחים בנינוחות בצמתי רחוב סואנים בדרך כלל. העולם החילוני לא יכול היה להמציא יום כזה אבל הוא מאמץ אותו בחום. יום כיפור מנותק מהסטאטוס קוו מפני שהוא משקף אינטרס משותף, וכך מתעצבת תרבות יום כיפור: בתי-הכנסת הומים, ומרחב ציבורי אנושי רך. יום הכיפורים החילוני של היום מתכתב אולי עם 'עונג שבת' שהנהיג ביאליק בתל-אביב הקטנה, זה המאפשר לוותר על קניות בקניון רועש עטוף במכוניות ולהצטרף לקהילה כמו זו שנבטת אלינו מתמונות של נחום גוטמן.

על המדינה להיות קשובה מאד לקולות העולים מתוך החברה הישראלית, ולמצוא את תפקידה בעדינות נחושה: להיות המאפשרת של מרחבים שמעודדים חיי קהילה תרבות ורוח עתיקים ומתחדשים, להענות לצרכים קהילתיים מגוונים ולפתוח לציבור אזורים פנויים מרעש צרכני.

סיכום:

בקשנו לענות על שתי שאלות חשובות הניצבות לפתחנו: כיצד נראית חברה שלא רק כל אזרח, אלא גם כל תרבות, יכולה להרגיש בה שותפה בבית המשותף? וכיצד בונים חברה איתנה מסך כל קהילותיה? תמונת העולם ששרטטנו מורכבת, אולם יש לה יסודות מוצקים מאד הנוגעים לחיינו כבני אדם. אנחנו חולקים על ההנחה של פרמידת הצרכים של מסלו, על-פיה הקיום הפיזי וצרכים נוספים קודמים לשאיפה למשמעות ומימוש. בעינינו, הצרכים ה'נמוכים' וה'גבוהים' של בני-האדם מעורבבים אלה באלה, ותלויים זה בזה. נקודת המוצא שלנו היא כי משמעות לא רק קודמת לצרכים הבסיסיים אלא גם מזינה את האדם החסר אותה בכוחות רבים. הנחה זו נכונה בעינינו לא רק לאדם הפרטי אלא יש לה השלכות גם במישור הציבורי. על אף שהחברה הישראלית עמוסה במצוקות קיומיות הנוגעות לביטחון, לחברה וכלכלה עליה לראות בשלל תרבויות שבאו עדיה – משאב עשיר שיסייע, בסופו של דבר, גם לחוסנה ובטחונה ויעניק משמעות לקיומה.

ריבוי זהויות הוא ברכה השרויה על החברה הישראלית. כשנחשפים לסיפורי חיים שבונים את החברה נדהמים מהעושר. תבקשו מאנשים לספר על הבית שהם גדלו בו, ותשמעו סיפורים כל כך שונים. לרוב, סיפורים מלאים אהבה וחום ואמפטיה וגעגועים. מאחורי המאכלים והמוזיקה והמסורות בימי חג, יש אנשים. אנשים שנחלו את הדרך של הוריהם, את ערכיהם ואמונתם. כל דור ממשיך את השרשרת – ומוסיף לה משלו. גם מרד הוא סוג של המשך – תגובה לעבר שעוד נוכח. הנסיון לכפות זהות, לתפוס אותה כמשחק סכום אפס נועד לכשלו. הזהות אינה עניין פרטי בלבד, היא תמשיך לגלוש אל המרחב הציבורי, ואם היא תידחק הצידה, הכעס והעלבון לא יעלמו אלא עוד יתפרצו החוצה. הצעתו של מנדלסון "היה יהודי בביתך ואדם בצאתך" – היתה טעות יסודית של תקופת ההשכלה והיא ודאי טעות גם היום. הזהות שלנו מתבטאת גם בבית, אבל גם ברחוב ומופעיה השונים מזינים אלה את אלה.

בניית ממלכתיות חדשה מתוך ריבוי התרבויות של החברה חיונית לעתידנו. בן גוריון צדק בהתעקשותו על בניית זהות שמחברת בין בני כל התפוצות. אבל בימינו זהות משותפת זו חייבת לצמוח מלמטה כלפי מעלה. תפקיד המדינה אינו לכפות זהות משותפת על כולם, אלא בעיקר לאפשר תנאים המעודדים התהליכים שיאפשרו יצירת הממלכתיות החדשה. זו לא תהיה זהות אחת ואחידה, אלא ריבוי של קשרים, ובעיקר מרחב ציבורי עם הרבה כבוד, ועם הרבה וויכוחים ומחלוקות "לשם שמיים". ומשם, עם יד מכוונת, יוצר מקום בו לכולם יש מקום, שבו יש לכולם מקום, מקום הנושא בגאווה כבוד עצום לעבר ופניו נשואות לעתיד המשותף לכולנו.

מתפיסה רעיונית למתווה למדיניות ציבורית - שישה עקרונות ותריסר הצעות ליישום

שישה עקרונות מדיניות:

1. טיפוח הזהות התרבותית הפרטיקולרית וטיפוח הזהות המשותפת יהיו חייבים ללכת יד ביד ולא האחד על חשבון השני.
2. אסור שטיפוח הזהות התרבותית יפגע בזכויות האזרח של הפרט.
3. לא יועמסו בעיות מהרמה הלאומית על מקום מסויים.
4. יעשה מאמץ כן ואמיתי לצמצום פערים היסטוריים בין קבוצות אוכלוסיה מרקעים שונים.
5. התאמה והנגשה של המרחב הציבורי לתושבים ויצירת מרחב ציבורי המעודד מפגשים והיכרות בין אזרחים מרקעים שונים.
6. מתן כבוד לידע קהילתי ומקומי תוך שיתוף משמעותי של ציבור מגוון תרבותית ומעמדית בדיונים מקצועיים שבהם מתקבלות החלטות.

תריסר הצעות ליישום מדיניות:

1. עידוד הקמתן של **ערים ורשויות מעורבות**, תוך שמירת הזהות הייחודית של כל קהילה שרוצה בכך מחד, ומאידך עידוד מפגש בין הקהילות במרחב המשותף. ינתן מענה הולם למצוקת הדור של האוכלוסיות המוחלשות, ובראשן הציבור החרדי והערבי.
2. מענה הוליסטי של המדינה ל**שינויים דמוגרפיים חדים בקהילות**, שיוצרים אנטגוניזם ועימות: שכונות חילוניות שקולטות חרדים, שכונות יהודיות שקולטות ערבים, שכונות חלשות שקולטות מהגרי עבודה ופליטים. אין להשאיר את פתרון המקרים הללו לתושבים בלבד, ואין להעמיס על שכונה אחת התמודדות עם בעייה שדורשת פתרון של מדיניות לאומית. יש צורך במדיניות תכנון, כולל חלוקת הקליטה באיזורים מגוונים
3. **טיפוח זהויות נוספות בחברה** – קהילתיות, עירוניות, איזוריות, תעסוקתיות – ע"י שילוב ציבורים שונים באותם מרחבים, וטיפוח הזהות המשותפת שלהם. הדוגמאות לכך הן מגוונות: החל מקבוצות אוהדים (כמו במקרה של הפועל קטמון), דרך גלריות קהילתיות (כמו במקרה של גלריה ברבור שפועלת בלב שכונת נחלאות בירושלים), וכלה בהתארגנויות עובדים (המטפלות במשפחתונים שהתאגדו לאחרונה קיבצו יחד נשים חרדיות וערביות). גם שיתופי הפעולה בין ישובים יהודים וערבים באיזור סכנין-משגב יכולים לשמש דגם לתחילת התהוותן של זהויות לוקאליות.
4. **חינוך:**
  - א. **תוכנית לימודי ליבה** לבתי ספר המיועדת לאוריינות בסיסית עם התרבויות השונות, ותוך חיזוק תפקיד ערכי הדמוקרטיה בבניית חברה סובלנית ומגוונת.

- ב. **עידוד מפגש** בין הזרמים השונים בחינוך הישראלי בריבוי דרכים: בתי ספר משותפים (יהודי-ערבי, דתי-חילוני); הקמת קמפוסים משותפים שבהם זרמים שונים ילמדו שיעורים משותפים (מתמטיקה, אנגלית, ספורט וכו'); שילוב מורים חילוניים בבתי ספר דתיים ומורים יהודים בבתי ספר ערבים; חיזוק מערכי הכשרת המורים באופן המפגיש ציבורים נפרדים.
5. **תרבות:** הקצאת משאבים ליצירה (לרבות, הקמת תשתיות בסיסיות – עדיין אין תאטרון אחד במגזר הערבי!) המבטאת מגוון תרבויות השונות של החברה, על מנת לאפשר שגשוג של הקהילות השונות אך גם היכרות ומפגש ביניהן: תערוכות במוזיאונים, תכניות טלוויזיה, קולנוע, תיאטרון, מוזיקה וספרות.
6. עידוד מפגש **במסגרות לאומיות** מרכזיות לרבים מאזרחי ישראל:
- א. **צבא:** אינטגרציה מכוונת בצה"ל – בצד תשומת לב לצרכים של חיילים מרקעים תרבותיים שונים ובמסגרות צבאיות מיוחדות (חרדים, בדואים, 'הסדר' ניקים וכו'), עידוד מודע של המפגש בתוך צה"ל;
- ב. **שירות אזרחי-לאומי** – ייפתח שירות אזרחי כמסגרת לאומית נוספת שיעודד, בנוסף לשירות אזרחי למען הקהילה המיידית, מפגש מודע בין המשתתפים מרקעים שונים - בהכשרות ובסדנאות משותפות, בשירות לטובת קהילות "אחרות", ובמידת האפשר, במסגרות מעורבות.
- ג. **אקדמיה:** עידוד אינטגרציה ומפגש בין סטודנטים מרקעים שונים באקדמיה – בקורסי חובה משולבים, במעונות סטודנטים, בפרויקטים של התנדבות.
7. שימוש רב-ערוצי לשינוי **דפוסי תרבותיים הפוגעים בכבוד האדם**
- א. **מאמץ למגר פוליגמיה:** מאבק בפוליגמיה מתוך הקהילה למשל באמצעות ההלכה המוסלמית, ומתן כלים מתאימים לבתי הדין הדתיים (כפי שנעשה, למשל, בתוניסיה). חקיקה ואכיפה יהוו כלים משלימים בתוך מאמץ רב-ערוצי וכולל, בתוך הקהילה. כך גם בנוגע למילת נשים.
- ב. מדיניות של אפס סובלנות והגברת אכיפה כלפי **רוצחי נשים** והעמקת החינוך של נערים ונערות בתחום זה.
- ג. **מאבק במוסד העגינות** של נשים מסורבות גט – בשילוב בין עדכון הכלים ההלכתיים לבין לחץ ציבורי.
8. **הגברת הגיוון בקרב ציבור השופטים** – באופן שיאפשר לבעלי דין מקבוצות שונות (ערבים, דתיים, חרדים, מזרחים) להרגיש פחות "זרים" כשהם מתדיינים בבית המשפט. הגיוון יחזק גם את המחוייבות הציבורית לדמוקרטיה ולמוסדותיה.
9. **יצירת מרחב ציבורי מקומי** מתאים להרכב האנושי-התרבותי של המקום (למשל: סגירת רחובות לתנועה בשבת בשכונות דתיות, רחובות על שם אנשי רוח ערבים ופלסטינאים

בשכונותיהם ועריהם). שותפות מלאה (אך לא בלעדית) של כל קהילה בניהול המרחב התרבותי שלה

10. **נוכחות רב-תרבותית במרחב הציבורי** – המשך חיזוק הגיוון התרבותי ברשתות הציבוריות –

במוזיקה, בתכניות, ואפילו במבטאי השדרנים; **הגברת נוכחותה של התרבות הערבית** במרחבים ציבוריים מרכזיים – שילוט רחובות בערבית, קריאת רחובות על שם אנשי רוח ערבים ופולסטינאים בערים מעורבות, פוסטרים המבטאים את התרבות הערבית בשדה התעופה, הגברת נוכחות השפה במרחב הציבורי ובמוסדות המדינה.

11. **מוסדות דתיים**: תמיכה מדינתית בבתי כנסת (של כל הזרמים), במסגדים ובכנסיות.

12. **עידוד שיח ציבורי**

- א. **על המרחב הציבורי השנוי במחלוקת**: שיתוף משמעותי של ציבור מגוון תרבותית ומעמדית בדיונים מקצועיים שבהם מתקבלות החלטות הנוגעות למדיניות. זאת, מתוך הבנה שלידע של האזרח "הקטן" – כמו גם לידע הקהילתי שהוא מביא עימו - יש ערך חיוני עבור קובעי המדיניות גם בשאלות הנוגעות למערכות גדולות אותן הוא פוגש בחיי היום-יום (תחבורה, מערכת הרפואה, תמיכה בזקנים בקהילה, תרבות פנאי וכד')
- ב. פתרונות מדיניות שמחפשים **מכנה משותף ערכי**, כדוגמת מודל השבת שמאפשר לדתיים וחילונים מנוחה, מפגש ותרבות וצמצום מסחר קניות וזיהום, תוך מתן פתרונות מקומיים המתאימים לאופי הקהילות.